

Melanija Larisa Fabčič, Elizabeta Bernjak
**Konceptualizacija pojma »čas« v slovenski,
 nemški in madžarski frazeologiji**

Ljudje pravijo, da čas mineva. Čas pravi, da minevajo ljudje.
 (Sanskrtski pregovor)

1 Uvod

Kaj je čas? Odgovor na to vprašanje je zelo zapleten. Začetek neskončnega časa računamo od velikega poka, od nastanka Zemlje, ko se je rodil v današnjem pomenu pojmovani čas. Na osnovi česa je človek konceptualiziral čas, eno najpomembnejših determinant življenja? Ker čas fizično ni prisoten, je dojemanje časa človek povezal z zaporedjem dogodkov iz svojega življenja (rojstvo, smrt) oz. z naravnimi pojavi, povezanimi z gibanjem nebesnih teles (letni časi ipd.). Človek, ki predstavlja del s časovnimi in prostorskimi koordinatami določenega materialnega sveta, je začel iskati orientacijo v neskončnem času, torej je poskušal pojem časa konceptualizirati in artikulirati. Merjenje in določanje pojma čas je imelo v vseh kulturah pomembno vlogo. Čas je odločilna in nujna dimenzija za razumevanje našega sveta. Čeprav ga ne vidimo, ne tipamo in ne slišimo, nam pojem časa zagotavlja občutek neprekinjenosti, tisto nit, na katero koherentno nizamo naše izkušnje. Čas intuitivno doživljamo kot fizično periodičnost, toda v naših vsakdanjih dejanjih, v ožjem in širšem okolju, ne moremo pokazati na nobeno stvar, ki bi jo lahko identificirali s časom. Ta dvojnost se kaže tudi v razmišljanju sv. Avguština o času v njegovih Izpovedih (2003, II, 14): »Kaj je torej čas? Če me nihče ne vpraša, vem; če pa ga hočem na vprašanje razložiti, ne vem ...«

Poleg zunanjega, izmerljivega časa obstaja še naš notranji čas, ki je veliko bolj izmuzljiv, ki ga ne moremo izmeriti z urami, a je vendar bistven za dojemanje stvarnosti. Odvisen je od različnih dejavnikov, v veliki meri tudi od občutka, ki ga nosimo v sebi, da je čas nekako ukoreninjen v prostor. Seveda je tudi realen čas zapletena kategorija. Fiziki nas učijo, da čas ni sestavljen iz preteklosti, sedanosti in prihodnosti, čas samo mineva, samo je. O pojmu časa so v človeški zgodovini velikokrat razmišljali, saj je pojem »čas« pomembna filozofska (fizikalna in jezikovna) kategorija in je od Aristotela dalje stalni

predmet filozofskih in naravoslovnih raziskav (prim. Nyíri 2012). Čas je morda edina taka entiteta, katere obstoj sprejemamo, četudi za to nimamo nobene neposrednega dokaza. Kako bi torej lahko določili čas? Morda nismo daleč od resnice, če trdimo, da je čas dimenzija in za nas tako bivanjsko doživetje, ki ga naša zavest zaznava kot niz neprekinjenih zapovrstnih sprememb v nas in v okolju (prostoru), ki nas obdaja. Torej če želimo določiti kak dogodek, moramo trem prostorskim dimenzijam dodati še četrto: dimenzijo časa. Kako smo torej zmožni razglablјati o času, če ga nikoli neposredno ne izkusimo? Na to vprašanje nudi eno od možnih razlag teorija konceptualne metafore.

2 Slovanske definicije leksema *čas*

V SSKJ² (195–6) je geslo *čas* razloženo takole:

1. neomejeno trajanje;
2. navadno s prilastkom omejeno trajanje kot del neomejenega trajanja;
3. omejeno trajanje, a) s katerim človek razpolaga, b) s prilastkom, ki je dogovorjeno ali določeno za kaj, c) s prilastkom, ki je ugodno, primerno za kaj;
4. tudi mn., navadno s prilastkom omejeno trajanje z razmerami, okoliščinami, stvarnostjo vred;
5. v terminološkem gnezdu: jezikosl. gramatična kategorija za izražanje sedanjosti, preteklosti in prihodnosti glagolskega dejanja.

V Dudnovem slovarju *Deutsches Universalwörterbuch* (Z, 2046–7) je geslo *Zeit, die* definirano kot:

1. potek, zaporedje, zapovrstje trenutkov, ur, dnevov, let;
- 2 a) časovna točka; ozko omejeno trajanje, trenutek; b) urni čas;
- 3 a) časovna doba; časovno razdobje, obdobje; b) razpoložljivi del zaporedja, poteka trenutkov, ur, dnevov itd.;
4. časovna doba, časovno razdobje življenja, zgodovine itd.;
5. glagolski čas, tempus.

Definicija *časa/idő* je v Madžarskem razlagalnem priročnem slovarju / Magyar Értelmező Kéziszótár (MÉK 554) zgoščena v devetih točkah:

1. dogodek zaporedno si sledečih trenutkov, *Fil* <skupaj s prostorom> je osnovna oblika obstajanja materije; dimenzija, ki izraža zaporednost pojavov;
2. časovna točka;
3. obdobje, časovni obseg;

4. del dneva ali leta;
5. življenjska doba;
6. potek/obdobje zgodovine, družbenega, političnega življenja;
7. merjenje časa;
8. vreme;
9. glagolski čas.

V obravnavanih frazemih in pregovorih se pojavljajo vsa našeta pojmovanja časa, razen 8. pomena besede *idő* 'vreme' v MÉK.

3 Opredelitev obravnave

Prispevek v okviru kognitivne teorije metafore obravnava frazeme in pregovore s sestavino *čas – Zeit – idő* kot jezikovne realizacije konceptualnih metafor. Pomenska razmerja znotraj frazemov je namreč mogoče razložiti le v okviru konceptualne metafore, kot jo razume kognitivna semantika (prim. Kržišnik 2007: 184). Pričujoča analiza frazemov s sestavino *čas* temelji na semaziološkem pristopu, ki načeloma izhaja iz leksema (*čas*) in preučuje njegove različne pomene ali rabe. Na podlagi analize frazeološkega gradiva poskušamo izluščiti potencialne izhodiščne domene in ugotoviti, katere prvine izhodiščnih domen se generirajo v ciljni domeni ČAS. Metaforični prenos iz izhodiščne v ciljno domeno je lahko le delen, ker bi se v primeru popolnega prenosa obe domeni povsem prekrivali (prim. Lakoff in Johnson 1980: 13). Teorija konceptualne metafore bo preizkušena kot ena od možnosti interpretacije metaforičnih pomenskih prenosov, realiziranih v frazemih in pregovorih. To pomeni, da bomo na frazeološki ravni poskušali ugotoviti podobnosti in razlike med konceptualnimi metaforami in njihovimi frazeološkimi realizacijami v treh genealoško ter tipološko podobnih/različnih srednjeevropskih jezikih, ki so povezani z bolj ali manj podobnimi kulturnimi okolji. Empirična osnova študije so izbrani frazemi in pregovori iz enojezičnih in dvojezičnih splošnih slovarjev, iz eno- in dvojezičnih frazeoloških slovarjev in korpusov slovenskega, nemškega in madžarskega jezika. Jezikovno podobo časa so raziskovali številni jezikoslovci (npr. Lakoff in Johnson 1980, Radden 1997, Kržišnik in Smolić 2000, Pátrovics 2010), toda vseh izvornih domen časa do zdaj še nobena študija ni izčrpno predstavila.¹ Cilj prispevka je ugotoviti

1 O tem, kako je v slovenščini konceptualiziran čas, je že opravljena analiza (prim. Kržišnik in Smolić 2000), ki kaže, da sta v slovenščini jezikovno in tudi frazeološko uresničeni dve temeljni konceptualni metafori za čas, in sicer ČAS JE PREMIAKAJOČI SE PREDMET in ČAS JE DENAR.

potencialne izhodiščne domene pri konceptualizaciji časa in njihovo frazeološko izraženost znotraj jezika in medjezikovno oz. na kakšen način konceptualne metafore kot podstava frazemov in pregovorov odražajo jezikovno in kulturno okolje, iz katerega izhajajo.

4 Teoretična izhodišča

4.1 Jezik, mišljenje, kultura

O povezanosti jezika in mišljenja se je v jezikoslovnih in antropoloških raziskavah rodilo več takih zamisli, katerih vpliv je v kognitivnem jezikoslovju čutiti vse do danes. Pri predstavitvi podobnosti in različnosti pri dojetanju časa se opiramo na nekatera jezikovnofilozofska in kulturnoantropološka dognanja ter na Sapir-Whorfovo hipotezo, ker so nekateri predstavniki kognitivnega jezikoslovja (Lakoff in Johnson 1980, Kövecses 2005) izhajali iz dognanj jezikovnega in kulturnega relativizma, ko so razglabljali o vprašanju, ali je človekovo pojmovanje časa univerzalno ali kulturnospecifično. Za nas je zanimiv izkustveni pogled, ki predstavlja osnovo jezikovnega relativizma in kognitivne semantike, po kateri se ista stvarnost lahko različno konceptualizira. Tako je za Humboldta (1985: 106) jezik svetovni nazor, ki zrcali način mišljenja naroda. Iz tega sledi, da vsak jezik posreduje posebno videnje sveta, se pravi, da govorci različnih maternih jezikov na različni način konceptualizirajo stvarnost. Tudi po Boasu (1975: 67) ljudstva na različne načine klasificirajo pojave sveta, vendar pa tudi poudarja, da človeške skupnosti kažejo podobne mišljenjske vzorce. Po Sapir-Whorfovi hipotezi (Sapir 2003, Whorf 1979) jezik določa našo podobo sveta, še več: po strožji varianti te teorije je človek izroččen jeziku, njegov jezik omejuje njegovo videnje sveta, kar izpodbijajo mnogi predstavniki kognitivne semantike. Toda v njuni hipotezi so dobile svoje mesto tudi univerzalne človeške izkušnje. Sestavni del kognitivnega jezikoslovja predstavlja tudi teorija o jezikovni podobi sveta.

Jezik kot temeljna mentalno-sociološka tvorba, je svojevrstni kulturni arhiv, ki vsebuje materialno in duhovno izkustvo dane skupnosti, njen aksiološki sistem, svetovni nazor, obnašanje vzorce, emocionalni odnos do sveta, torej model sveta. (Bańcerowski 2008: 165)

4.2 Konceptualna podstava frazemov in pregovorov s sestavino *čas*

4.2.1 Konceptualna metafora

Človekov um teži k urejanju spoznane stvarnosti. S pomočjo specifičnih kognitivnih mehanizmov, med drugim tudi metafore, razvršča pojme v različne kategorije. Tudi pri konceptualizaciji časa se kaže jezikovna nujnost metafore. Npr. Lakoff in Johnson (1999: 139) in Radden (1997: 430) vidijo v domeni časa tipični primer vedenjskega področja, ki se izključno tvori v procesih metaforizacije. Kognitivna teorija metafore poudarja, da so naše metafore pretežno univerzalne, saj so tudi temeljne človeške fizično-biološke izkušnje večinoma enake. Pri konceptualizaciji prihaja do kognitivne obdelave človekovih senzomotoričnih izkušenj, torej ima pri preslikavi sveta pomembno vlogo naše telo in gibanje, kar so z izdelavo sistematične teorije metafore utemeljili Lakoff in Johnson (1980) ter Kövecses (2005). Kognitivisti definirajo metaforo kot sredstvo, s katerim abstraktne izkušnje pojmujeemo skozi tiste bolj konkretne. Toda kako je človeški um zmožen dojeti abstraktni čas in ga jezikovno reprezentirati? Abstraktni koncept časa se npr. v zahodni kulturi pogosto metaforizira s terminologijo denarja, kar kaže na to, da se tu čas (kot tudi denar) pojmuje kot omejeni vir in dragocena dobrina. Se pravi, da čas dojemamo kot del konkretnega sveta, kot del naših vsakdanjih dejavnosti. Metafore s ciljno domeno ČAS, se razlikujejo po svoji fokusiranosti (Lakoff in Johnson 1980: 96). Tako npr. konceptualna metafora ČAS JE DENAR poudarja enormno vrednost (življenjskega) časa, v metafori ČAS JE PREMKAJOČI SE PREDMET pa je v ospredju minljivost, bežnost časa. Več metafor lahko konceptualizira en koncept iz različnih perspektiv, npr. v metafori ČAS JE DENAR so po Lakoffu in Johnsonu (1980: 7–9) združeni trije metaforični koncepti: ČAS JE DENAR, ČAS JE OMEJENI VIR in ČAS JE DRAGOCENOST, ki izpostavljajo različne aspekte pojma čas in tvorijo sistem podkategorij na podlagi implikacijskih razmerij: Ker je denar v naši družbi prisoten le v omejenem obsegu, postane omejen vir, kar implicira, da ga interpretiramo kot dragoceno dobrino; te inkluzijske relacije se prenesejo na metaforo ČAS JE DENAR, ki pojem čas strukturira kot merkantilno blago. Kognitivna lingvistika trdi, da ima vsaka kultura svoje konceptualne metafore, saj je človek vrojen v neko kulturo, njene norme, navade itd. Tako prevladujeta v srednjeevropskem kulturnem prostoru dve konceptualni metafori: izkušnjska ČAS JE PREMKAJOČI SE PREDMET, saj se nanaša na izkušnje,

ki so skupne vsem ljudem, ter ČAS JE DENAR,² ki je novejšega nastanka in je kulturno pogojena.

Na podlagi kognitivnih funkcij lahko konceptualne metafore uvrstimo v tri skupine: strukturne, orientacijske in ontološke (Kövecses 2005: 48–50). Strukturne metafore konceptualizirajo ciljno domeno časa v podobah nekega drugega koncepta, npr. čas z denarjem, reko, rastlino, ptico ipd. Pri tem predstavlja abstraktni koncept ČAS ciljno domeno, na katero se preslika struktura konkretne izhodiščne domene, npr. DENAR.

Ontološke metafore za čas temeljijo na elementarnih človekovih izkušnjah. Nanašajo se na izkušnje s konkretnimi predmeti in substancami v njegovem okolju, ki se preslikajo na abstraktno predstavo o času in mu podelijo lastnosti predmetov ali substanc. V ontoloških metaforah se čas konceptualizira kot predmet, materija ali merljiva substanca (ČAS JE SUBSTANCA). Posebna oblika ontoloških metafor je metafora posode (ČAS JE POSODA). Lakoff in Johnson (1980: 33) prištevata med ontološke metafore tudi personifikacije (ČAS JE OSEBA) (in metonimije).

Orientacijske metafore temeljijo na izkušnji s prostorsko orientacijo. V prostoru se običajno orientiramo glede na naše telo (npr. *v/na, spredaj/zadaj*). Temeljni orientacijski metafori sta ČAS JE GIBANJE in ČAS JE PROSTOR. Čas se iz perspektive govorca premika mimo njega in se konceptualizira kot predmet ali živo bitje, ali pa kot gibanje samo na sebi, lahko pa se govorec premika skozenj kot skozi nekakšen prostor.

4.2.2 Konceptualizacija časa: izhodiščne domene

Na pojem abstraktnega časa kot ciljne domene se vežejo številne izhodiščne domene. Na podlagi lakoffovskega izkustvenega realizma (Lakoff 1987) je mogoče predpostavljati, da so si naši predniki čas predstavljali kot nekaj omejenega, konkretnega. Ker je človek del materialnega sveta, je verjetno izhajal iz sebe in vsakdanjih stvari v svojem okolju in je s pomočjo konkretnih izhodiščnih domen poskušal razvozlati abstraktni in zapleteni pojem časa. Tako je med izhodiščnimi domenami pomembno človeško telo, a tudi živali, rastline in predmeti. Lakoff in Johnson (1999) čas tesno povezujeta z gibanjem, saj gibanje obstaja samo v času, torej metafora ČAS JE GIBANJE

2 »To metaforo je angleščina začela uporabljati med industrijsko revolucijo, ko so začeli ljudi plačevati za delo po količini časa, ki so ga vanj vložili« (prim. Lakoff v Kante 1998: 318).

temelji na univerzalnem izkustvu. Čas se v tej metafori konceptualizira kot od človekovega doživljanja neodvisna resničnost, na katero človek nima vpliva, npr. v frazemu *čas mineva kot blisk – jmds. Zeit vergeht wie im Fluge/Flug – múlik az idő*. Pripisovanje »gibanja« času je mogoče zaslediti tudi v metaforah ČAS JE PREMKAJOČI SE PREDMET/ŽIVO BITJE, MINEVANJE ČASA JE GIBANJE ŽIVEGA BITJA. Modeli za konceptualizacijo časa so v različnih obdobjih in različnih kulturah zmeraj tudi prostorske narave. Metafora ČAS JE PROSTOR ima verjetno status univerzalne metafore, v kateri se čas konceptualno reprezentira kot spreminjanje, premikanje ali kot orientacija v prostoru. Čas se iz tridimenzionalnega prostora praviloma preslika enodimenzionalno, zato si zanj iz prostorske domene sposojamo enodimenzionalne izraze (*pred/za*), npr. *biti pred svojim časom – seiner Zeit voraus sein – megelőzi a korát* (v madžarščini se konceptualizira dinamično »prehiteti« in s sestavino »doba«). V prostoru se čas lahko konceptualizira na podlagi metafore ČAS JE SPREMINJANJE V PROSTORU (*Časi se spreminjajo in mi z njimi – Die Zeiten ändern sich und wir mit ihnen – Vátoznak az idők és mi is*) ali ČAS JE (NE)OMEJENO PREMIKANJE V PROSTORU (*na/za (vse) večne čase – für alle/zu allen Zeiten – minden időkre ‘za zmeraj’, Vsaka reč ima svoj čas – Alles zu seiner Zeit – Mindennek megvan a maga ideje ‘vse je treba opraviti v za to najprimernejšem času’*).

Čas je v nekaterih konceptih podoben oblikam in razsežnostim različnih teles, pri tem je izhodiščna domena lahko zabojnik, npr. v metafori ČAS JE POSODA. Z razvojem človeštva se širijo tudi izhodiščne domene časa. Pomembno vlogo denarja v človekovem življenju izraža metafora ČAS JE DENAR. Pogosto se v metaforah čas konceptualizira tudi kot substanca, predmet ali naravna tvorba (npr. pesek: *čas polzi komu skozi prste kot pesek – die Zeit ist wie Sand, der dir durch die Hände gleitet – elfolyik a keze közül az idő, mint a homok*; rastlina: *čas vse dozori – die Zeit ist reif für etw. – az idő megérett vmire*; tekočina (posoda in gibanje): *čigav čas je potekel/se izteka – jmds. Zeit verfließt/ist abgelaufen – lejár az idő ‘kdo umira’*) ali pa se čas personificira (ČAS JE OSEBA).

5 Frazeološka in paremiološka izraženost konceptualnih metafor

Predstava o svetu, nastala skozi proces konceptualizacije in kategorizacije, najde svoj izraz v jeziku, se ubesedi, tudi v frazemih in pregovorih. V tem poglavju poskušamo eksplicirati razmerja med konceptualno metaforo in frazeološkimi izrazi kot konvencionalnimi jezikovnimi izrazili za metaforične koncepte.

Jezikovni izrazi konceptualnih metafor so različni, od besed, stalnih besednih zvez, nefrazeoloških ali frazeoloških, do stavčnih frazemov, pregovornih. Dejstvo, da se konceptualna metafora na jezikovni ravni uresničuje samo delno, da pa je tisti uresničeni del konvencionaliziran in torej za določen jezik (do precejšnje mere) zavezujoč, dovoljuje, da jezikoslovje razkriva [...] ravno ta del in po tej poti ugotavlja različnost tudi med jeziki. (Kržišnik 1999: 71)

Za potrditev te teze smo za obravnavane jezike zbrali gradivo, ki bo pokazalo razlike med frazeološkimi realizacijami enakih, podobnih, a tudi različnih konceptualnih metafor: MINEVANJE ČASA JE GIBANJE ŽIVEGA BITJA, ČAS JE PREDMET, ČAS JE POSODA, PREŽIVLJANJE ČASA JE TRANSAKCIJA.

5.1 MINEVANJE ČASA JE GIBANJE ŽIVEGA BITJA

Kövecses je minevanje časa formuliral z metaforo ČAS JE PREMIKANJE PREDMETA,³ vendar se čas v mnogih frazemih konceptualizira na podlagi metafore ČAS JE GIBANJE ŽIVEGA BITJA, zato ji v prispevku dajemo prednost, ker predpostavljamo, da so naši predniki čas primerjali s svojim gibanjem ali z gibanjem živali in je konceptualizacija časa na podlagi metafore ČAS JE PREMIKAJOČI SE PREDMET⁴ nastala kasneje. Čas kot živo bitje se konceptualno lokalizira v različnih domenah. Na podlagi slovarjev in jezikovnih korpusov je taka domena lahko ptica, torej minevanje časa temelji na na premikanju s perutmi po zraku, npr. *čigav čas leti – jmds. Zeit fliegt davon – repül az idő*. V slovenščini se čas konceptualizira tudi kot hitro premikanje z nogami ali kot premikanje v tekočem stanju (ČAS JE TEKOČINA), saj se glagol *teči* v obravnavanem frazemu pojavlja v dveh pomenih: ‘premikati se s hitrejšimi koraki; premikati se z gibanjem svojih delov, ki nimajo svoje oblike’ (SSKJ²: 722); *čigav čas teče, v teku časa, čigav čas beži*, v nemščini je poudarek na premikanju z nogami: *jmds. Zeit läuft weg/flieht, im Laufe der Zeit*, v madžarščini na hitrem premikanju z nogami: *az idő rohan* »čas dirja«, *az idő folyamán, az idő szalad* »čas zmerno hitro teče«, frazem *fut az idő* »čas hitro teče« se redkeje uporablja. Na aktivno gibanje časa kažejo tudi frazemi: *bliža se njen čas/čigav čas je prišel – ihre Zeit/jmds. Zeit ist gekommen – meg-/eljött/itt vkinek az ideje* (‘rojstvo/smrt’), poudarek tu ni toliko na gibanju časa, ampak na gibanju časa nekega dogodka.

3 Minevanje časa kot gibanje v prostoru je Kövecses (2005: 49) lokaliziral v naslednjih metaforah: ČAS JE GIBANJE, MINEVANJE ČASA JE PREMIKANJE PREDMETA in MINEVANJE ČASA JE GIBANJE OPAZOVALCA.

4 Če predmet uporabljamo v pomenu ‘stvar, objekt’ tako za označevanje živih in neživih entitet, potem je vprašanje živosti/neživosti časa nerelevantno.

Čas se lahko tudi ustavi: *čigav čas se je ustavil/obstal – jmds. Zeit ist stehen geblieben – megállt az idő*. Nekateri frazemi izražajo hkratno gibanje živega bitja in časa: *čas koga prehiti – die Zeit überholt jmdn. – az idő megelőz vkit* ‘ne utegniti česa dokončati; zastarati’, *preganjati si/komu čas – sich/ jmdm. die Zeit vertreiben – szórakozik/ szórakoztat vkit* ‘zabavati se/koga’ (madžarski ustreznik ni frazem, ne vsebuje sestavine *čas*), *iti/hoditi s časom – mit der Zeit gehen – halad a korral* ‘biti napreden’ (v madžarskem frazemu je sestavina *kor* »doba«).

V konceptualni metafori ČAS JE ŽIVO BITJE je živo bitje lahko oseba (ČAS JE OSEBA), s to podkategorijo je mogoče izraziti odnos pod-/nadrejenost med človekom in časom. Čas je človeku podrejen: *čas dela za koga – die Zeit arbeitet für jmdn. – az idő vkinek dolgozik* ‘minevanje časa je za koga prednost’, *biti gospodar svojega časa – Herr seiner Zeit sein – az idő ura*; človek je podrejen času: *biti suženj časa – Sklave der Zeit sein – az ember az idő szolgája* (»sluga«); *čas priganja koga – die Zeit drängt jmdn. – az idő szorít vkit* ‘treba je pohiteti’ (nemški in madžarski frazem temeljita na konceptu ČAS JE POSODA, glagol *drängen – szorít* pomeni ‘tiščati/pritiskati’). Sinonimni koncept za priganjanje je ČAS JE TEKMEC: *dirka s časom – ein Wettlauf/Wettrennen mit der Zeit – versenyfutás az idővel*. Če čas zna teči, ima verjetno noge in tudi druge telesne dele. Iz konceptualne metafore ČAS JE ŽIVO BITJE se metonimično profilira le del (*zob*), npr. v frazemu *zob časa (je načel kaj) – Zahn der Zeit nagt an etw. – az idő vafoga* »železni zob časa« ‘zaradi starosti začnejo stvari razpadati’. Personifikacija časa (ČAS JE OSEBA) vsebuje različne človeške značilnosti ali aktivnosti, npr. poklic v madžarskih pregovorih (ČAS JE UČITELJ/MOJSTER): *Az idő nagy tanító* (»Čas je velik učitelj«), *Az idő mindenek a mestere* (»Čas je mojster vsega«). V slovenščini se čas metonimično konceptualizira z orodjem: *Čas ima najbolj ostro dleto*. V vseh treh frazeologijah se čas personificira kot zdravnik (ČAS JE ZDRAVNIK): *Čas je najboljši zdravnik – Zeit ist der beste Arzt – Legjobb orvos az idő*. Zdravilni učinek časa poudarjajo tudi naslednji pregovori: *Čas (za)celi (vse) rane. – Die Zeit heilt alle Wunden. – Az idő minden sebet begyógyít*. ‘po daljšem trajanju se stvari omilijo’. V madžarščini se čas konceptualizira tudi kot SVETOVALEC: *Az idő a legjobb tanácsadó*. Slovenski ustreznik se konceptualizira na podlagi strukturne metafore ČAS JE OMEJENI VIR: *Pustimo času čas* ‘pustimo, da se stvari razvijajo normalno’, v nemščini pa na podlagi orientacijske metafore ČAS JE PREMKAJOČI SE PREDMET: *Kommt Zeit, kommt Rat*. Čas lahko kdo poseduje, lahko pa se čas pojavlja kot posedovalec (ČAS JE POSEDOVALEC): *kaj biti samo vprašanje časa – nur eine Frage der Zeit – csak idő kérdése* ‘zgodilo se bo, ne ve se kdaj’, *Kolo časa se*

ne more obrniti nazaj – Das Rad der Zeit lässt sich nicht zurückdrehen – Az idő kerekét nem lehet visszafordítani.

5.2 ČAS JE POSODA

Pojem časa kot posode se lahko izraža z ontološkimi, orientacijskimi in strukturnimi metaforami oz. z njihovim prepletanjem. Na tej konceptualni metafori pogosto temeljijo frazemi v madžarščini, npr. *kifut az időből* (»teči iz časa«) 'v načrtovanem času ne moči česa opraviti', v slovenščini se frazeološki ustreznik konceptualizira kot OMEJENI VIR: *komu zmanjkati časa*, v nemščini kot GIBANJE: *die Zeit ist ausgegangen; benne van az időben* (»biti v času«) 'biti star', v slovenskem in nemškem ekvivalentnem frazemu se pojavlja leksem *letó: kdo biti v letih – bei Jahren sein*. V madžarskem frazemu *időt tölt vki* »točiti/polniti čas« se čas konceptualizira kot posoda, ki jo je mogoče napolniti z dogodki, slovenski in nemški frazeološki ustreznik *prebiti čas s čim – mit etw. Zeit verbringen* se konceptualizira na podlagi metafore PREŽIVLJANJE ČASA JE TRANSAKCIJA.

5.3 PREŽIVLJANJE ČASA JE TRANSAKCIJA

Če preživljanje časa dojemamo kot kupoprodajo, potem transakcija sestoji iz sledečih prvin: prodajalec, kupec, denar, blago in sama transakcija. Naši predniki so že v davni preteklosti vrednost časa primerjali z dragocenim predmetom (Kövecses 2005: 34), npr. *Čas je zlato – Az idő arany*. Trgovinske transakcije se pojavljajo tudi v frazeoloških zvezah (npr. *dati komu nekaj časa – jmdm. etw. Zeit geben – ad vkinek egy kis időt*), katerih shematski okvir predstavlja Fillmorev pojem (1976) »commercial transaction«, ki je lahko podstava za konceptualno metaforo PREŽIVLJANJE ČASA JE TRANSAKCIJA. Izbrani frazemi profilirajo čas kot dragocenost, dobrino, s katero je mogoče gospodariti tako kot z denarjem ali drugimi vrednostnimi predmeti, se pravi čas (denar) lahko pridobimo ali zapravimo ipd., npr. *pridobiti čas – Zeit gewinnen – időt nyer; zapravljati čas – Zeit verschwenden – pazarolja az időt; krasti komu čas – jmdm. Zeit stehlen – lopja vkinek az idejét* 'po nepotrebnem koga zadrževati', *krasti bogu čas – dem lieben Gott die Zeit stehlen – lopja az időt* 'čas zapravljati z brezdeljem'. Nekateri frazemi se konceptualizirajo na podlagi metafore ČAS JE OMEJENI VIR: *čas debelih krav* 'blagostanje' in *čas suhih krav* 'pomanjkanje', v nemščini in madžarščini izraža s sestavinama »sedem let«: *sieben fette Jahre – hét bő esztendő, sieben magere Jahre – hét szűk esztendő*. V metafori ČAS JE DRAGOCENOST se čas

profilira kot vredna dobrina: *imeti čas/ne imeti časa – Zeit/keine Zeit haben – vkinek van/nincs ideje, Čas je denar – Zeit ist Geld – Az idő pénz*. Dane frazeme bi lahko interpretirali tudi na podlagi metafore ČAS JE PREDMET.

5.4 ČAS JE PREDMET

Čas se lahko konceptualizira kot predmet, ki ima svoje prostorske oznake, npr. višino in dolžino. Višina časa se kot koncept VISOKO JE POMEMBNO (prim. MORE IS UP, Taylor 1989: 136–139) pojavlja predvsem v slovenskih in nemških frazemih, v madžarščini le posredno: *skrajni/zadnji/najvišji čas – die höchste/allerhöchste Zeit – legfőbb idő/ideje* (*fő* = glavni; nanaša se na *fej* »glavo« kot najvišji, najpomembnejši telesni del). Koncept KOLIČINA ČASA JE DOLŽINA: DOLGO JE VEČ, KRATKO JE MANJ slovenski in nemški govorec preslika tudi na kognitivno domeno dolgočasje in zabava. Dihotomijo *dolg–kratek* slikovito ponazarja logični niz: če se človek zabava, čas hitreje mine, če se dolgočasi, čas počasneje mineva, se torej daljša. Na tej domnevi temelji metafora DOLG ČAS JE DOLGOČASJE: *dolg čas prodajati – die Zeit ist jmdm. lang geworden – unatkozik* »dolgočasiti se« (madžarski ustreznik ni frazem, ne vsebuje sestavine čas), ki dovoljuje sklep, da je čas mogoče tudi skrajšati (KRATEK ČAS JE ZABAVA): *krajšati si/komu čas – jmdm. die Zeit verkürzen – szórakozik/elszórakoztat vkit* »zabavati se/koga« (madžarski ustreznik ni frazem, ne vsebuje sestavine čas). Slovenski in nemški govorec preganjanje dolgega časa frazeološko izraža z glagolom *krajšati – verkürzen*, madžarski ustrezniki se izražajo z neprostorskimi glagoli, npr. *időt agyonüt*, ki ima svoj ustreznik tudi v sloveščini in nemščini: *ubiti čas – die Zeit totschiagen*.

Sklep

Čas so trije sosedski narodi (slovenski, nemški in madžarski) vsebinsko in logično podobno konceptualizirali. V konceptualnih metaforah za čas in na njih temelječih frazemih je opaziti več podobnosti kot razlik. Podobnost izhodiščnih domen temelji na izkušnjskem vedenju in mišljenju srednjeevropskega človeka. Razlike se pojavljajo zaradi jezikovnosistemskih razlik med jeziki. Razlogi za univerzalnost ali kulturnospecifičnost konceptualizacije časa v frazemih so naslednji: univerzalno človeško mišljenje, izhajajoče iz univerzalnih izkušenj, ki temeljijo na zgradbi telesa in gibanja (ČAS JE POSODA, SUBSTANCA, ČAS JE ŽIVO BITJE: oseba, žival), univerzalna motivacija (kognitivna, biološka, psihološka

ipd. ČAS JE VREDNOST), skupni življenjski prostor ter večstoletna medkulturna in medjezikovna komunikacija (obvladanje nemščine pri slovenskih in madžarskih izobražencih) ter globalizacija, ki je bolj ali manj vplivala na vse kulture in jezike. Poleg univerzalnih značilnosti in globalizacijskih vplivov pa obstajajo razlike med maternimi jeziki in sociokulturnimi okolji, tako je notranji razvoj jezika lahko vplival na nastanek kulturnospecifičnih metafor in frazemov (prim. v slovenščini in nemščini ČAS JE PREDMET, v madžarščini ČAS JE POSODA). Najpogosteje omenjana značilnost časa je v vseh treh jezikih minljivost. Analiza kaže, da so vse tri skupnosti poskušale čas na eni strani razložiti, na drugi strani pa ga tudi obvladovati. Ta tendenca je univerzalna in značilna zlasti za mišljenje srednjeevropskega človeka, tako se je ciklično pojmovanje časa arhaičnega človeka preoblikovalo v linearno pojmovanje časa sodobnega človeka.

Viri in literatura

- AVGUŠTIN, Avrelij, 2003: *Izpovedi*. Celje: Družba sv. Mohorja.
- BAŃCZEROWSKI, Janusz, 2008: *A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- BÁRDOSI, Vilmos, 2004: *Magyar szólástár. Szólások helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- BOAS, Franz, 1975: *Népek, nyelvek, kultúrák*. Budapest: Gondolat.
- Das Deutsche Referenzkorpus. URL: <http://www1.ids-mannheim.de/klprojekte/korpora.ht> (vpogled: 3. 3. 2015).
- DUDEN. *Deutsches Universalwörterbuch*. 7. überarbeitete Auflage. 2011. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag.
- DUDEN 11. *Redewendungen und sprichwörterliche Redensarten*. 1992. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Meyers.
- FILLMORE, Charles J., 1976: Frame semantic and the nature of language. *Annales of the New York Academy of Sciences*. Vol. 280. New York: The New York Academy of Sciences. 20–32.
- Gigafida = Korpus Gigafida. URL: <http://www.gigafida.net> (vpogled: 25. 2. 2015).
- HUMBOLDT, Wilhelm von, 2006: *O različnosti človeške jezikovne zgradbe in njenem vplivu na duhovni razvoj človeškega rodu*. Ljubljana: Nova revija.
- KANTE, Božidar (ur.), 1998: *Kaj je metafora?* Ljubljana: Krtina.
- KEBER, Janez, 2011: *Slovar slovenskih frazemov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- KÖVECSÉS, Zoltán, 2005: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2007: »Metafore«, v katerih govorimo v slovenščini. Frazeološko- konceptualnometaforična analiza frazemov govorjenja. Erika Kržišnik, Wolfgang Eismann (ur.): *Frazeologija v jezikoslovju in drugih vedah*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko. 183–205.

- KRŽIŠNIK, Erika, SMOLIĆ, Marija, 1999: Metafore, v katerih živimo tukaj in zdaj. Erika Kržišnik (ur.): 35. *seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik. 61–83.
- KRŽIŠNIK, Erika, SMOLIĆ, Marija, 2000: »Slike« časa v slovenskem jeziku. Irena Orel (ur.): 36. *seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete. 7–19.
- LAKOFF, George, 1987: *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago: The University of Chicago Press.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, 1980: *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, 1999: *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.
- MÉK = *Magyar Értelmező Kéziszótár*, 2004. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MNSZ = *Magyar Nemzeti Szövegtár*. URL: <http://corpus.nytud.hu./mnsz/> (vpogled: 14. 4. 2015).
- NYÍRI, Kristóf, 2012: *Zeit und Bild: Philosophische Studien zur Wirklichkeit des Werdens*. Bielefeld: Transcript.
- PÁTRÓVICS, Péter, 2010: Az idő nyelvi képe és kategóriája. Vilmos Bárdosi (ur.): *Világkép a nyelvben és nyelvhasználatban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 223–235.
- RADDEN, Günter, 1997: »Metaphorisierte Zeit«. Chista Dürscheid, Karl Heinz Ramers, Monika Schwarz (ur.): *Sprache in Fokus. Festschrift für Heinz Vater zum 65. Geburtstag*. Tübingen: Niemeyer. 427–442.
- SAPIR, Edward, 2003: *Jezik: uvod v proučevanje govora*. Ljubljana: Krtina.
- SSKJ² = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja. 2014. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TAYLOR, John R., 1989: *Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- WHORF, Benjamin Lee, 1979: *Jezik, misao i stvarnost*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.